

Det jødiske Folkedrab

I gennem 1930'erne havde nazisterne sørget for at jøderne blev udsat for først social udskillelse og dernæst forfølgelse. I begyndelsen af 2. Verdenskrig begyndte nazisterne for alvor at forfølge jøderne og sende dem i ghettoer, og med invasionen af Sovjetunionen begyndte den systematiske udryddelse af jøderne. Nazisterne oprettede dødslejre, hvor massedrabet fortsatte i en hidtil uset industriel skala. Historikere har efterfølgende interesseret sig for, hvordan det lykkedes nazisterne at få ganske almindelige tyskere til at samarbejde i udførelsen af en så umenneskelig proces?

De nazistiske dødslejre

Det nazistiske *Endlösungs*-program kulminerede i oprettelsen af egentlige udryddelseslejre, som var institutionaliserede dødslejre. I december 1941 tog nazisterne den første udryddelseslejr i brug og tidligt i 1942 opererede disse dødslejre under SS-officerer i de besatte dele af Østeuropa. Disse lejre omfattede eksempelvis Auschwitz-Birkenau, Belzec, Treblinka, Chelmno, Majdanek og Sobibor. Dødslejrene signalerede en ny fase i udryddelse af jøderne, ikke kun metodisk, men også organisatorisk, hvilket har fået enkelte historikere til at betegne dødslejrene som *bureaukratiseringen af masse mord*.

I stedet for at anvende kommandoenheder, der rykkede frem i de erobrede landområder og dræbte jøderne på stedet, blev jøder fra hele Europa sendt til disse udryddelseslejre. Lejrene adskilte sig fra de tidligere koncentrationslejre ved at de var oprettet udelukkende med det formål at dræbe flest muligt så hurtigt og effektivt, som det kunne lade sig gøre. På Wanseekonferencen havde de nazistiske ledere lavet en liste bestående af 11 millioner jøder fra tyve forskellige europæiske lande, som altså skulle deporteres og udryddes fra jordens overflade.

Europas jøder blev koncentreret i ghettoer i Polen og andre steder og med tog sendt til disse udryddelseslejre. Når jøderne ankom i godsvogne til lejrene, blev de beordret til at aflevere alle deres ejendele. I forvejen havde de fået konfiskeret alle større ejendom, men ved lejrene fik de frtaget deres sidste ejendele, som for eksempel guldtænder, der blev smeltet om og sendt tilbage til Tyskland. Mændene blev adskilt fra kvinder og børn, som dog blev beroliget af soldaterne med, at de var ankommet til arbejdslejre, hvor mændene skulle arbejde, bygge veje og huse, mens kvinderne skulle lave husarbejde og mad. I modsætning til de tidlige koncentrationslejre, som blev opstillet i begyndelsen af nazisternes regime, hvor man ikke forsøgte at skjule deres eksistens, lagde man her vægt på at holde det hemmeligt. Det gjorde man for at undgå, at nyheden om disse dødslejre spredte sig til omverdenen og til hjemmefronten, som således ville blive konfronteret med den umiddelbare virkelighed samt provokere modstand mod eventuelle ofre. De fik ved ankomsten at vide, at de skulle i bad og afluses, før de blev lukket ind i lejren. Nøgne blev de ledt ind i et rum, og døren blev lukket, hvorefter *Zyklon-B* eller udstødningsgas (kuliltegas) blev ledt ind i rummet, indtil alle var døde. Ligene blev herefter sendt ind i store krematorieovne og pulveriseret til aske og brugt som gødning på markerne. Arbejdet med at tømme gaskamrene og gøre dem rene, sortere de døde ejendele osv. blev foretaget af udvalgte fanger (tysk: *Sonderkommando*). Disse levede dog ikke længe, da de ofte blev gasset efter et par ugers arbejde og erstattet med nye jødiske fanger.

Da det var lykkedes nazisterne at effektivisere drabsmetoden overgik gaskamrene hurtigt de drab, som man havde opnået gennem kommandoenhederne. I Auschwitz alene blev 1 765,000 mænd, kvinder og børn gasset fra april 1942 til april 1944. I oktober 1943 var fem millioner jøder blevet myrdet, men i sommeren 1944 var endnu en million jøder, hvoraf de fleste var ungarske og rumænske jøder, blevet føjet til denne liste. Det endelige resultat blev at ud af de næsten 9 millioner jøder døde 67 procent, hvilket svarer til 6 millioner, i nazisternes dødslejre og andre steder under Holocaust, og de var endvidere ansvarlige for millioner af andre, som døde på grund af mishandling, slavearbejde og henrettelser. I krigens sidste

måneder og dage, i takt med at Den røde Hær trængte ind i Polen og de baltiske lande begyndte SS for alvor at slette sporene efter deres forbrydelser. Massegravene blev fundet, ligene gravet op og brændt. Dette skete samtidig med, at man tømte udryddelses- og koncentrationslejrene og tvang fanger til at begive sig ud på såkaldte "dødsmarkeringer" mod det centrale Tyskland. Formålet var angiveligt at bruge fangerne i den tyske krigsindustri, men de fleste var så svage at de døde undervejs. Det skønnes, at marcherne kostede omkring 300.000 mennesker livet. Efter krigen har disse dødsmarkeringer undret mange historikere, da der reelt ikke var noget formål med dem. Det har efterfølgende virket omsonst, da det nazistiske styre på dette tidspunkt måtte have indset nederlaget og været klar over, at forbrydelserne ikke kunne skjules.

Overlevendes beretninger

En af de overlevende var den italienske jøde Primo Levi, der blev født i 1919. Han voksede op hos en velhavende jødisk familie i Torino og deltog i modstandskampen i 1943. Primo Levi blev imidlertid taget til fange og deporteret til Auschwitz. Han var blandt de heldige og overlevede lejren, hvorefter han gav en skræmmende beretning om dødslejren i bogen *Se questo è un uomo* fra 1947. Den blev efterfølgende først oversat til engelsk i 1959 med titlen *If This Is a Man* (amerikansk titel: *Survival in Auschwitz*) og til tysk i 1961 under titlen *Ist das ein Mensch?* (oversat til dansk under titlen *Hvis dette er et menneske* i 1988).

I denne bog fortalte han, baseret på sine egne oplevelser, detaljeret hvordan nazisterne i lejren havde skabt et parallelunivers med det formål at tilintetgøre den menneskelige identitet. Nazisterne demonstrerede overfor fangerne, at der ikke var nogen grænser for behandlingen eller rettere mishandlingen af jøderne. Det var et univers, hvor den eksisterende verden var blevet forvandlet til en ny raceopdelt verden med en herrerace og adskillige underracer, hvoraf jøderne var en af de ringeste. Under sit ophold i Auschwitz mødtes Primo Levi med en tysk læge ved navn Pannwitz, som ledte efter veluddannede fanger, der havde et kendskab til kemi med det formål at bruge deres viden til økonomisk vinding. Pannwitz interviewede Primo Levi, som efterfølgende forklarede, at hvis han var i stand til – som overlevende fra Auschwitzlejren – at kommunikere til folk, som ikke havde oplevet dette univers, hvordan denne tyske læge havde set på ham, kunne han fortælle hele verden om det nazistiske regimes barbariske opbygning. Primo Levi forklarede, at den måde som Pannwitz betragtede ham på ikke var et medmenneske værdigt. Der var absolut ingen medfølelse at spore i disse øjne eller anerkendelse af medmenneskelighed, men derimod noget man ville opleve i en zoo, hvor den dominerende race udnyttede den underdanige og ringere race.

Hvordan kunne det ske?

Adolf Hitlers rolle i udryddelsen af jøderne debatteres heftigt i historikernes forsøg på at rekonstruere hans handlinger i det eksisterende kildemateriale. Hitlers uvilje mod at nedskrive ordrer på papir og forsigtighed med hensyn til dokumenter, som kunne spores tilbage til ham, gør historikernes arbejde særdeles kompliceret. Der kan dog ikke herske tvivl om, at Hitlers rolle var afgørende, da han stod bag regimets langsigtede mål og godkendte programmer som styrkede radikaliseringen i det tyske samfund. Det er dog yderst vigtigt at notere sig, at et program af dette omfang og størrelse involverede mange flere end bare Adolf Hitler og hans inderkreds af nazistiske topfolk. Programmet har krævet et enormt antal nazistiske bureaukrater på både højt og lavt niveau i både staten og partiet. Kendskabet har således ikke kun været forbeholdt højtstående militærpersonale og bureaukrater, men også vagter og andre mindre betydningsfulde personer, som alt i alt gjorde udførelsen af disse planer mulig. De europæiske jøder forsvandt i et system, som har krævet mellem 100.000 og 500.000 mennesker som enten direkte eller indirekte har været involveret i disse udryddelseslejre og dermed har haft en eller anden form for viden om forbrydelserne.

Dette aspekt har fået historikere til at undre sig over, hvorfor så mange mennesker samarbejdede og ikke

mindst hvad deres motiver har været? Efter krigen forsøgte tyskerne at isolere Holocaust som en forbrydelse, der blev begået af en håndfuld fanatiske nazister og at de fleste tyskere enten ikke havde kendskab til det eller var blevet terroriseret til at holde mund. Denne opfattelse passer godt ind i *intentionalisternes* totalitære model, som argumenterer at det var Hitler og nogle få topnazister, der var ansvarlige for Holocaust. De fleste historikere afviser nu dette forsøg på at marginalisere Holocaust og i stedet stille det vigtige spørgsmål, hvorfor millioner af tyskere samarbejdede eller accepterede denne proces mod jøderne?

Dette spørgsmål har afkrævet mange forskellige svar; på den ene side er der argumentet, der fokuserer på bureaukratiseringen af masse mord som svar herpå. For denne gruppe historikere var nøglen til Holocaust den upersonlige bureaukratiske organisation som det nazistiske regime skabte i Tyskland. Det totalitære regime havde fjernet det individuelle ansvar og hver især gjorde sit arbejde, men ingen skulle længere trykke på aftrækkeren. Mange vidste således hvad der foregik, men ønskede ikke at kende den egentlige sandhed eller for den sags skyld få kendskab til den. Tusindvis af tyskere arbejdede med godsvogne eller som vagter og var som sådan ikke ansvarlige for selve massedødet, men kendte stiltiende til hvad der foregik og bidrog på en bureaukratisk måde til at sørge for at det hele blev holdt i gang. Efterfølgende har man diskuteret vidt og bredt, hvor stort et ansvar den "lille" mand havde i hele denne proces, men dette er afhængigt af hvordan man evaluerer niveauet af frygt og benægtelse. Men hvordan skal man forstå dem som faktisk trykkede på aftrykkeren og dræbte tusindvis af mennesker? Et potentielt svar herpå er frygt og trusler, som var et væsentligt aspekt af den totalitære stats opbygning. Regimet havde frataget menneskene deres individuelle vilje og gjort dem til skrækslagne personer, der gjorde hvad de fik besked på. Et andet potentielt svar var, at de var overbeviste om, at jøderne var undermennesker og at de således kunne dræbe dem uden at føle anger for deres gerninger. I denne debat går diskussionen på om, hvorvidt hadet til jøderne eksisterede før nazisternes magtovertagelse i 1933 eller blev skabt efterfølgende.

Historikere har gennemført nogle meget dybdegående studier af almindelige tyskere, som altså ikke var fanatiske nazister, men som stod bag drab på jøder. I den forbindelse udkom i 1996 en særdeles kontroversiel bog af den amerikansk-jødiske historiker Daniel Goldhagen med titlen *Hitler's Willing Executioners* (dansk titel: *Hitlers villige bødlere*), som fokuserer på en organisation kaldet ordenspolitiet, der bestod af mellem 100.000 og 300.000 politibetjente som ikke var partimedlemmer. Overbevisende demonstrerer Daniel Goldhagen, at disse mænd havde valget om ikke at dræbe jøder, da de før de forskellige operationer blev de af den øverste officer stillet over for valget om at de kunne blive hjemme, hvis de ikke ønskede at deltage. Selv om de havde valget var der stort set ingen dem som ikke deltog og var med til at dræbe jøder. Han demonstrerede også, at de ofte gik ud over deres ordre og underkastede dem for brutal tortur og udtrykte nydelse ved disse gerninger. Daniel Goldhagens forklaring på denne opførsel var en gennemgribende *eliminatorisk antisemitisme*, som var fremherskende blandt tyskere uanset om de var nazister eller ej. Goldhagens publikation har været særdeles kontroversiel i historikerkredse og han har debatteret heftigt med en anden historiker ved navn Christopher Browning, som studerede den samme bataljon som Goldhagen og nåede frem til andre konklusioner. Browning argumenterer for, at der i stedet for det gennemgående antisemitiske had var en række mere banale motiver, som for eksempel gruppepres, frygt for at blive opfattet som kujon af sine kolleger og almindelige ambitioner om at skaffe sig en karriere i militæret. Alle disse aspekter spiller ifølge Browning en vigtig rolle, især taget krigens brutale kontekst i betragtning.

I modsætning til Goldhagen henviste Browning til de rædselsvækkende gerninger ethvert menneske kunne begå under de rette omstændigheder. I den forbindelse knytter han en forbindelse til de psykologiske studier, som blev foretaget efter krigen i USA. Et af disse berømte psykologiske eksperimenter var det såkaldte Milgram-eksperiment på Yale University, der blev startet i juli 1961 og publiceret i 1963 i *Journal of Abnormal & Social Psychology* af socialpsykologen Stanley Milgram. Eksperimentet blev senere uddybet i

hans bog *Obedience to Authority; An Experimental View* og viste at et almindeligt menneskes lydighed overfor en autoritet er meget større end mennesker selv tror, i forhold til personens egen fri vilje og samvittighed. Milgram ønskede at undersøge, hvordan eksistentielle forhold som orden, regler, normer, lydighed og pligtfølelse påvirker det enkelte menneskes valgfrihed, uafhængighed, samvittighed og eventuel oprør mod en autoritet. Hensigten var at nå frem til en forklaring på hvordan totalitære eller kollektivistiske regimer, som for eksempel i Nazityskland, kunne få store dele af befolkningen til at acceptere og selv udføre grusomme handlinger imod andre mennesker uden at de ville nægte eller gøre oprør. Milgram stillede med sit succesfulde eksperiment spørgsmålstejn ved om topnazister og andre medskyldige bare fulgte ordrer og var bundet af lydighed til en autoritet med egne regler.

Det er vanskeligt at vide om Brownings banale motiver, som for eksempel accepten af autoriteter, eller Goldhagens *eliminatoriske antisemitisme*, er den mest anvendelige med hensyn til Nazityskland og Holocaust. Der kan dog ikke herske tvivl om, at millioner af tyskeres enten aktive eller passive samarbejde med Naziregimet rækker ud over personlige motiver og på bedste vis demonstrerer Adolf Hitlers racemæssige revolutions succes i Tyskland. I sig selv er folkemordet på jøderne ikke bevis på, hvor langt den racemæssige revolution trængte ind i det tyske samfund. For hvis man bebrejder nogle få fanatiske nazister for at stå bag Holocaust, siger det intet om resten af det tyske samfund under det nazistiske styre. Accepterer man derimod at millioner af tyskere – i hvert fald passivt – samtykkede, demonstrerer det den fulde effekt af den nazistiske revolution ved på systematisk vis at nedbryde de menneskelige og sociale bånd mellem tyskere og jøder. Således var der ikke længere nogen personlige relationer mellem tyskerne og jøderne, da nazisterne for alvor begyndte at krænke jøderne.

Et andet spørgsmål som har undret historikere i eftertiden er, hvorfor andre, udover tyskerne, ikke forsøgte at stoppe nazisternes masse mord på jøderne? Tusindvis af tyskere og andre nationaliteter, som på den ene eller anden måde var – direkte eller indirekte – involveret i disse udryddelsesleje havde en viden om forbrydelserne. Det var således næsten en umulighed at holde disse forbrydelser hemmelige, selv om man forsøgte. Men da nyheden om dødslejrene lækede ud til regeringerne hos de allierede, troede man – i hvert fald i begyndelsen – ikke på dem. Dette var endnu et levn fra 1. Verdenskrig, hvor den statslige propaganda havde været så intensiv om tyske forbrydelser i Belgien, at man efter krigen tvivlede på sandheden bag disse oplysninger. Regeringerne har dog kendt til deres eksistens siden juni 1942 og alligevel gjorde man intet for at stoppe disse forbrydelser? Med undtagelse af nogle få jødiske organisationer gjorde hverken Storbritannien eller USA et forsøg på at forhindre Holocaust. Det var eksempelvis først i december 1942, da størstedelen af de polske jøder allerede var døde, at de allierede regeringer udstedte en erklæring, hvori de fordømte udryddelsen af jøderne. Selv herefter gjorde man intet for at redde jøderne fra den visse død i dødslejrene, selv om man kunne have bombet jernbanerne og gaskamrene. Den britiske regering svarede de jødiske lederes opfordring til at indlede sådanne bombardementer med en høflig afvisning om at det teknisk set ikke var muligt. Jøderne fik heller ikke meget hjælp fra USA, hvor præsident Franklin D. Roosevelt afviste at udstede en sådan ordre og den officielle forklaring herpå var, at alle ressourcer blev lagt i at besejre den tyske militærmaskine. Hvorvidt dette var en militær sund forklaring eller ej, er det faktum at intet andet land fokuserede på at redde jøderne med samme energi, som nazisterne brugte på at dræbte dem. I øvrigt var det kun meget få lande som var villige til at tage imod jødiske flygtninge og blandt de meget tilbageholdende var USA og Storbritannien afviste at lade jøder flygte til Palæstina, hvor zionister ønskede at oprette en jødisk stat.

De overlevende jøder og Nürnbergprocessen

Da nazisterne led nederlag i krigen var det for sent for rigtig mange. For det første havde seks millioner mistet livet, men mange mistede livet i månederne efter befrielsen. I 1945 var der omkring 200.000 jødiske overlevende i koncentrations- og udryddelseslejrene, men i månederne efter døde tusindvis af dem af ren og skær udmattelse og følgesygdomme. De jøder som overlevede havde ofte ikke noget hjem at vende

tilbage til og således var emigration ofte den eneste vej til et nyt liv. Mange af jøderne endte i første omgang i en af flere hundrede flygtningelejre, som blev oprettet i de forskellige besættelseszoner. I slutningen af 1946 opholdt de fleste af jøderne sig stadig i disse lejre, hvoraf de fleste befandt sig i den amerikanske besættelseszone. Faktisk var det først i begyndelsen af 1950'erne, at det blev muligt for mange af dem at emigrere.

Jøderne var efter krigen heller ikke fri for forfølgelser. Mange af dem oplevede i kølvandet på krigen en omfattende antisemitisme, som for eksempel i Polen. Det var lykkedes nazisterne at dræbe omkring 90 procent af alle polske jøder, men de overlevende blev udsat for brutale forfølgelser og drab i de efterfølgende år. I den polske by Kielce blev 70 jøder myrdet af lokalbefolkningen i 1946 og flere steder blev deres synagoger ødelagt i protest mod afholdelse af jødiske gudstjenester. Få overlevende ønskede at vende tilbage til deres oprindelige lande, da deres hjem og familie var væk samtidig med at det hurtigt kunne konstateres, at antisemitismen ikke var forsvundet med nazisterne. Der opstod derfor et stærkt ønske om oprettelsen af en jødisk stat og for mange jøder var den eneste rigtige muligt for en ny stat i Palæstina, som var deres bibelske hjemland. Palæstina var på dette tidspunkt et britisk mandatområde, men i 1947 overlod briterne opgaven og spørgsmålet om en jødisk stat til det nyoprettede FN (Forenede Nationer). De Forenede Nationer vedtog herefter en resolution, som delte mandatområdet i en jødisk og en arabisk stat, hvorefter jøderne i maj 1948 kunne proklamere Israel. Mange jøder valgte dog at emigrere til USA og Canada, hvor de kunne starte en ny tilværelse.

Umiddelbart efter 2. Verdenskrigs afslutning oprettedes en international straffedomstol, som havde til hensigt at retsforfølge alle de nazistiske krigsforbrydere. Domstolen blev placeret i Nürnberg og er blevet kendt som Nürnbergprocessen. I alt var der 22 hovedanklagede, som var tiltalt for forbrydelser mod freden; krigsforbrydelser; og forbrydelser mod menneskeheden. De anklagede var nazistiske topledere, militærpersoner og embedsmænd, der var tiltalt for krigsforbrydelser og forbrydelser mod menneskeheden. Nazitysklands tre mægtigste mænd var naturligvis ikke blandt de anklagede, da både Adolf Hitler, SS-chefen Heinrich Himmler og propagandaminister Joseph Goebbels havde begået selvmord.

Udryddelsen af de seks millioner jøder indgik ikke som et særskilt anklagepunkt, men var omfattet af anklagen om forbrydelser mod menneskeheden. Frem til 1949 gennemførte yderligere 11 retssager (blev også betegnet Nürnbergprocessen), som omfattede tidligere medlemmer af SS, Gestapo, Sikkerhedstjenesten og Nazistpartiet. Blandt de anklagede var også deltagere i Einsatzgrupperne og personer som havde deltaget i eutanasiprogrammet og udført medicinske eksperimenter på fanger i koncentrations- og udryddelseslejre.

Publikationsår: 2013

Arbejdsspørgsmål:

1. Opstil de afgørende milepæle for nazisternes vej til masse mord?
2. Hvad menes med "bureaukratiseringen af masse mord"?
3. Hvad mener de såkaldte "intentionalister" om masse mordet på jøderne?
4. Hvem bærer skylden for masse mordet på jøderne?
5. Hvad mener historikeren Daniel Goldhagen og hvorfor? Hvad menes med "eliminatorisk antisemitisme"?
6. Hvad mener historikeren Christopher Browning og hvorfor? Hvad lægger han til grund for sin påstand?

Hvilken rolle spiller det såkaldte Milgram-eksperiment? Hvad beviste det? Hvad kan det fortælle om folkemordet på jøderne under 2. Verdenskrig?

7. Hvorfor gjorde det internationale samfund ikke noget for at stoppe folkedrabet under krigen?

8. Hvilken betydning har Holocaust haft siden?

Anbefalet litteratur

Brix, Jan

Det totalitære Nazityskland. Indenrigs- og racepolitik i *Det tredje Rige. Hitlers Nazityskland*

Moderne Verden, 2017

Brix, Jan

Det tredje Rige: Nazityskland i *Det tredje Rige: Hitlers Nazityskland*

Moderne Verden, 2013

Brix, Jan

Kulturel og social krise i *Demokratiernes århundrede*

Moderne Verden, 2013

Brix, Jan

Et massesamfund i *Demokratiernes århundrede*

Moderne Verden, 2013

Marrus, Michael

The Holocaust in History

Hanover, NH: Brandeis University Press, 1987

Browning, Christopher (red)

Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland

New York: Harper Collins, 1992

Browning, Christopher

The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution

Cambridge: Cambridge University Press, 1992

Trunk, Isaiah

Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation

Lincoln, NE: University of Nebraska Press, 1972

Vrba, Rudolf

I Escaped from Auschwitz

London: Robson Books, 2006

Wiesel, Elie

After the Darkness: Reflections on the Holocaust

New York, NY: Schocken Books, 2002

Piotrowski, Tadeusz

Poland's Holocaust: Ethnic Strife, Collaboration With Occupying Forces and the Genocide in the Second Republic, 1918-1947

Jefferson, NC: McFarland & Company, 1998

Piper, Franciszek

"Gas chambers and Crematoria i Yisrael Gutman; Michael Berenbaum Anatomy of the Auschwitz Death Camp, s. 157-182

Bloomington, IN: Indiana University Press, 1998

Bauer, Yehuda

A History of the Holocaust

New York: Franklin Watts, 1982

Bergen, Doris

The Holocaust: A Concise History

Rowman & Littlefield, 2009

Bloxham, Donald

Extermination through work: Jewish Slave Labour under the Third Reich

Holocaust Educational Trust Research Papers, vol 1, nr. 1, s. 1-37

Brechtken, Magnus

Madagaskar für die Juden: antisemitische Idee und politische Praxis 1885-1945

München, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1998

Breitman, Richard

The Architect of Genocide: Himmler and the Final Solution

New York: Knopf, 1991

Browning, Christopher

The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942.

Jerusalem: Yad Vashem, 2004

Cesarani, David

Holocaust: From the Persecution of the Jews to Mass Murder

London: Routledge, 2004

Fischer, Conan

The Rise of the Nazis

Manchester: Manchester University Press, 2002

Fleming, Gerald

Hitler and the Final Solution

Berkeley & Los Angeles, CA: University of California Press, 1987

Friedlander, Henry

Step by Step: The Expansion of Murder, 1939-1941

German Studies Review 17 (3), 495-507

Friedländer, Saul

The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews 1939-1945

London: Weidenfeld & Nicolson, 1997

Krakowski, Shmuel

"The Death Marches in the Period of the Evacuation of the Camps" i Marrus, Michael R. *The Nazi Holocaust, part 9: The End of the Holocaust*, s. 476-490

Montague, Patrick

Chelmno and the Holocaust: A History of Hitler's First Death Camp

London: I.B. Tauris, 2012

Müller-Hill, Benno

Murderous Science: Elimination by Scientific Selection of Jews, Gypsies, and Others in Germany, 1933-1945

Plainview, NY: Cold Spring Harbor Laboratory Press, 1998

Pinkus, Benjamin

The Jews of the Soviet Union: The History of a National Minority

Cambridge: Cambridge University Press, 1990